

виявилися сприятливішими до ідеї політичного пріоритету візантійського імператора й керівної ролі патріарха в управлінні єдиною Церквою. Слід пам'ятати про ризиковане політико-географічне становище Московського князівства. В умовах близького сусідства із мусульманським світом християнство стало і, не без допомоги Візантії, символом етнічного й політичного самоствердження Московського монархічного царства, яке, ігноруючи зовнішні культурні впливи, поступово перетворюється на спадкоємницю візантійської православної спадщини – справжній оплот православ'я. Після завоювання османами Балкан і падіння Константинополя, Москва залишилась останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії покликали до життя ідею її духовної першості. Успадкувавши теологію універсальної імперії, московські книжники-ідеологи обґрунтовували право Москви на спадщину Київської Русі. Спостереження й висновки, зроблені автором, відкривають перспективу розгледіти чіткі контури Русі-Росії і Русі-України, а відтак і взяти під сумнів поширену серед істориків Росії й Заходу концепцію тотожності Київської Русі й Московського монархічного царства.

Володимир Коваленко

В. Кантор «...есть европейская держава». Россия: трудный путь к цивилизации. — М.: Росспэн, 1997. — 478 с.

Історіософські роздуми про Росію – її історію, її глибинний зв'язок з християнською цивілізацією та здатність протистояти хаосу антицивілізованого варварства, протиборство сучасних тенденцій її розвитку – тема книги, про яку йтиме мова.

Сьогодні «аналіз історіософських ідей минулого недостатній... занадто серйозний і значний пережитий та накопичений Росією досвід, щоб не спробувати його ще раз збагнути» (с. 13). Автор пише як людина, яка кровно зацікавлена в тому, що зараз діється з нашою державою та зі всіма нами. Можливо, саме тому значення написаного ним виходить за межі контексту історичної злободенності.

В центрі уваги автора проблема обмеженості для нас європейських принципів життя, якою серйозно займалися найвидатніші російські мислителі. Сучасний час легко назвати кризовим, або перехідним, і така назва була б цілком виправданою. Автор достатньо жорстко характеризує нещастя та кризові явища першого пострадянського десятиліття та усвідомлює їхню невинуватість, укоріненість в ближній і давній історії Росії. Але, як він справедливо запитує, чи був в історії Росії не кризовий (з точки зору сучасників) і не перехідний (з точки зору істориків) проміжок часу?

Сама постановка цього питання підказує, що Росія фактично живе по-європейському, переживає історичні процеси, які динамічно розвиваються, а не перебуває в стагнації як традиційні східні деспотії – осілі або кочові. Орди диких кочівників можуть промайнути на небосхилі історії, безслідно розчинившись в інших цивілізаціях, або

волочити багатівікове існування, змінюючи поглинаючих один одного володарів. І в тому, і в іншому випадку про історичний розвиток цивілізаційних форм говорити не доводиться.

Автор намагається об'єктивно встановити наявність та відносний вплив у багатівіковій історії Росії двох тенденцій. Одну з них він називає як європейську, християнську, організуючу суспільство, підтримуючу приватне життя та гідність людини. Другу – як азіатську, язичницьку, яка деструктуризує, гранично звужує сферу приватного життя та топче людську гідність. Першу автор, не приховуючи, оцінює зі знаком плюс, другу – зі знаком мінус. І все ж – це не суд над історією, а спроба виявити фактори, які направляють хід історичних подій. Річ у тім, що виділені автором тенденції не слід ототожнювати ні з «західництвом» або з «слов'янофільством», ні з вибором між «поступом» та орієнтацією на самобутні традиції. Суперечка між слов'янофілами та західниками не була конфліктом «Схід – Захід» в тому сенсі, який надає автор цій дилемі. Це була суперечка про надання переваги Росією одній з двох форм реалізації цивілізованих тенденцій. Про невдалість формулювання дилеми засвідчує історичний матеріал, який використовується в книзі. Соціалістичні ідеї прийшли в Росію із Заходу, але реалізувались вони в варварській формі більшовицьких орд, яка закономірно привела до тоталітаризму, що був причиною розвалу Російської імперії, а не в цивілізованій формі Плеханова та Мартова. (Цим я не хочу сказати, що цей шлях міг би врятувати Росію, але тільки те, що ті сили, які стоять за ним, мали шанс інтегруватися в загальний цивілізований процес). Автор вводить дуже містку категорію «псевдозахідництва» як спроби отримати в користування плоди західної цивілізації замість того, щоб створювати громадянське суспільство, здатне органічно приносити не гірші результати.

Ось приклад з найновішої історії техніки. Наприкінці 60-х років перед вітчизняною технікою гостро постало питання про створення серії комп'ютерів «третього покоління». Обговорювалися два варіанти. Один полягав у тому, щоб узяти вже застарілу американську розробку IBM – 360, використати готове програмне забезпечення і на основі готової документації запустити у виробництво серію ЄС вітчизняних комп'ютерів. Другий варіант теж передбачав співробітництво з західноєвропейськими фірмами, насамперед з англійською фірмою ICL, але мова йшла про спільну розробку. За перший варіант стояли керівники промисловості і, особливо, генеральний конструктор серії ЄС С. Крутовських та його замісники. Ведучі творчі конструктори комп'ютерів С. Лебедев, Б. Рам, М. Сулім, а також академіки М. Келдиш, В. Глушков та А. Дородніцин виступали за другий варіант. С. Лебедев при обговоренні наголосив на тому, що спільна розробка з англійцями «буде сприяти підготовці власних кадрів». Але було прийнято рішення про копіювання американського зразка, що спричинило «трагічні для вітчизняного математичного машинобудування наслідки». (Подробиці цієї історії описані в книзі: Б. Н. Малиновский. История вычислительной

техники в лицах. – Київ, 1995 г., с. 264 – 276). Яка ж із сторін, що сперечалися, була більше «західником»? Творчі розроблювачі комп'ютерів відстоювали цивілізований шлях розвитку обчислювальної техніки, який передбачав органічний розвиток вітчизняної техніки та її творців. Керівництво пішло варварським шляхом використання вирощених чужими руками плодів – це типове псевдозахідництво, а не наслідування західного шляху розвитку, якому необхідні самобутні особистості, а не слухняні виконавці наказів керівництва. Те, що М. Сулім та Б. Рамеев знайшли в собі мужність піти у відставку з керівних посад через те, щоб не втілювати в життя неправильне рішення, свідчить про їх цивілізовану («західну») орієнтацію.

З точки зору В. Кантора, саме ця орієнтація вирізняє те, що він називає «західництвом», від варварської азіатчини. Основна ідея його книги полягає в тому, що така орієнтація неодноразово виявлялася в історії Росії, хоча далеко не завжди перемагала протилежну. Саме через це цікавою є його оцінка реформи Никона, яка, за його думкою, мала на меті зміцнити відносини з західною цивілізацією через Візантію. Противники цих реформ обстоювали пріоритет російської традиції. Проте само по собі відстоювання власних переконань супроти авторитету держави В. Кантор розглядає як цивілізаційну тенденцію і пов'язує з нею той факт, що саме з середовища «старообрядців» вийшла верхівка цивілізованого купецтва, яка здатна активно брати участь в просуванні Росії по шляху цивілізації європейського типу.

Взагалі, книга наводить на думку про те, яким небезпечним є вплив слів, що зачаровують, коли слова типу «Захід» чи «Схід» мають або однозначно позитивний, або не менш ригористично негативний сенс. Навряд чи самий «крутий західник» побачить в завоюванні хрестоносцями Константинополя благодотворне «окультурення» хоча б тому, що тодішня Візантія була розвинута краще за Західну Європу, де середньовічна християнська культура тільки починала свою переможну ходу.

Сумнівним є також те, що завоювання тевтонським орденом новгородських земель вплинуло б на ці землі цивілізуюче.

Сутність теоретичних побудов В. Кантора не є цілком протиставленням якійсь ідеальній цивілізації Заходу чи Європи та дикого Сходу, покликаною наслідувати західний зразок. Тим більше мова не йде про протиставлення тієї чи іншої форми правління. Суть справи полягає в наявності двох тенденцій влаштування суспільства. Одна з них – варварська, яка заперечує право людини мати приватну сферу життя – як духовної, в якій людина залишається наодинці з Богом, своїми рідними, за яких вона несе особисту відповідальність, так і матеріальної, яка втілюється в приватній власності. Друга – цивілізаційна, де люди є громадянами, які чітко знають права, що забезпечують їхню приватну сферу життя, і свої обов'язки перед суспільством. Лише громадяни здатні захищати свої інтереси, об'єднуючись для цього в спілки й підпорядковуючи з власної волі

особисті інтереси – загальним. Людина, яка позбавлена приватної сфери, підкоряється лише силі і не є зацікавленою в продуктах власної праці, бо вони їй не належать.

Скориставшись природничо-науковим образом, ми можемо побачити в кожній окремій людині один з атомів, з яких складається суспільство. Електронна оболонка атому визначає його валентність – здатність вступати з іншими атомами в складні хімічні сполуки аж до молекул ДНК, що складають матеріальний субстрат життя.

Атоми, які позбавлені електронних оболонок, утворюють плазму, яка спалює, як дика орда, все на своєму шляху. Потік плазми можливо впорядкувати, розмістивши її в «магнітну пастку». Він може стиснутися до надзвичайно твердої речовини за рахунок гравітації. Впорядкувати сукупність таких атомів можливо лише загальним примусом подібно тому, як варварська вольниця підкоряється лише грубій направляючій силі вождя.

Зрозуміло, все це лише метафора, а не наукова теорія соціальної організації. Проте ця метафора досить точно висловлює основне протиставлення, на якому будується книга В. Кантора. «Захід є сильним в особистісному розвитку, а в орді незалежна особистість – немислиме явище» (с. 40).

Вплив орди не був для Русі ні в якій мірі включенням в азіатську цивілізацію. «Орда не мала навіть початків цивілізації, ніяких елементів громадянського суспільства» (с. 57).

Автор зовсім не поділяє думку, що енергія пасіонарності сама по собі породжує історичний прогрес. Ця енергія є деструктивною, поки вона не перетворена на культурні форми, не виражена в міфологічних структурах, в цінностях міжлюдських відносин, поки вона не втілена в енергію суспільного устрою. В цьому корінь розходження автора з євразійською ідеологією. Не погоджується автор з ідеєю історичної обумовленості протистояння Росії як центру Євразії з Західною Європою. Проте з останньої він не творить кумира. Західна цивілізація зовсім не розглядається автором як еталон наслідування, а лише як приклад суспільства, яке багато століть проходило шлях цивілізованого розвитку в безперервній боротьбі з деструктивними тенденціями, які руйнують правовий порядок, і можливість приватного життя. В історії Європи можна знайти кризові періоди, коли саме існування цивілізації перебуває під прямою загрозою: нашествя варварів, рух альбігойців на зламі XII і XIII століть, нашествя татаро-монгольської орди на Русь, Тридцятирічна війна, революції і тоталітаризм в XX столітті, масове зубожіння в початкові періоди капіталістичного розвитку.

В. Кантор відходить від того, що цивілізаційні тенденції принесли в Європу християнство. Приватна сфера життя отримала релігійну санкцію, виконання релігійного закону отримало пріоритет перед участю в беззаконному свавіллі правителів. Виявилось, що приватне життя має підстави не в особистих інтересах чи доброчинності, але і в універсальних метафізичних передумовах людського існування. Приватне життя перестало бути особистою справою кожного, воно

стало носієм тих самих універсальних валентностей, які забезпечили цивілізаційну структурування суспільства.

Язичницький Рим впав, коли деградувала особиста доброчесність римлян. Християнство принесло на території, що залишилися від нього, нові засади громадянських та сімейних чеснот, з яких виросла християнська цивілізація в усій її різноманітності форм.

Біблійна книга «Юдит» розповідає про протистояння народу, який шанував Бога і поважав приватне життя, з ордою асирійців, які шанували як Бога свого царя Навуходоносора. Символічним є те, що після загибелі проводиря асирійського війська Олоферна його воїни зі страхом розбіглися. Західна Європа – це незамінний досвід реалізації цивілізаційних тенденцій, а не ідеальний зразок для копіювання. Суперечки про те, чи потрібно копіювати західноєвропейський чи американський шлях розвитку, приречені на безплідність. Найбільше всього вони нагадують сцену із оповідання Ільфа та Петрова «Как создавался Робинзон», де хлопчик-вундеркінд, якого було прийнято на кіностудію консультантом, постійно повторює «головне, щоб не вийшло як у Чапліна». На це навчені досвідом творці майбутнього фільму відповідають: «не бійся, хлопчику, як у Чапліна не вийде». Відповідь залишається правильною незалежно від відношення присутніх до Чапліна.

При редукції змістовного протиставлення цивілізаційних та варварських тенденцій щодо протиставлення «Захід – Схід» чи «Європа – Азія» виникає характерна помилка, в якій однаково є винними автори обох орієнтацій. І одні і другі розглядають історичну взаємодію народів, що цивілізуються, західного (християнського) ареалу з дикими степовими ордами чи, в крайньому випадку, з принципово іншою організацією світу буддизму та індуїзму. З розглядання випадає цивілізація ісламу, який розглядається передусім з точки зору військової небезпеки. Цьому сприяв історичний досвід Європи. Але при цьому втрачається розуміння того, що релігія ісламу принесла з собою глибокі цивілізаційні тенденції – зміцнення сім'ї, власності і, взагалі, приватної сфери. Потрібно чітко розрізняти маргінальні екстремістські течії, які часто пов'язані з релігійною деградацією, та глибинну цивілізуючу роль ісламу. На користь концепції приватної сфери як основи християнської цивілізації говорить той факт, що західноєвропейська богословська думка неодноразово підкреслювала значення приватної власності для мирян, хоча поважала обітницю бідності, яка приносилася ченцями.

Пафос відомої енциклопедії Лева XIII «*Rerum Novarum*» (1891) складався з проголошення того, що плата найманим робітникам може вважатися справедливою, якщо вона не лише забезпечує прожитковий рівень, але й дозволяє купувати приватну власність, а також гарантує можливість відпочинку від тяжкої праці.

Сказане вище характеризує вихідну установку історіософських роздумів В. Кантора. Звернімося до того, як вона реалізується в його книзі. Її назва – це пряма цитата з Наказу імператриці Катерини Другої, а крапки перетворюють цю цитату в запитання – можливо

вважати Росію європейською державою чи вона не вписується в траєкторію цивілізаційного розвитку європейського типу? Сама Катерина називає як самоочевидну складність: «неймовірність просторів, які неосвоєні, та мізерність народонаселення» (с. 4). Автор прагне показати «специфіку російського залучення до цивілізації» (с. 5), перераховуючи зразу ж характерні для Росії проблеми. Орієнтацію Росії на західну цивілізацію він бачить не у наслідуванні, а в необхідності для Росії «знайти своє місце в Європі і тим самим знайти себе» (с. 7). На це були направлені реформи Петра Великого, до цього прагнув Пушкін. «Петровсько-пушкінська цивілізація була знесена хвилею стихії, антиєвропейською та антихристиянською за своєю глибинною суттю» (с. 8). Сьогодні можна знайти висловлювання, в яких Пушкін протиставляється Петру як його антипод.

Така точка зору категорично суперечить усьому написаному великим поетом про Петра. Насмілюсь навіть припустити, що сама поява такої сильної фігури в російській культурі стала можливою лише в результаті перетворень, які були проведені Петром та його історичними спадкоємцями, що створили умови для «появи незалежної особистості» (с. 15), котра здатна відчувати в ході історії замисел Бога, а не випадкову примху правителів. Автор слушно пише про Пушкіна, що його «творчість явилася віддаленим результатом петровських перетворень» (с. 63).

Автор вказує, що формування Русі як державного утворення проходило в межах тісних торгових і політичних відносин з європейсько-християнським ареалом. Саме розташування на торговельному шляху «із варяг у греки» робило такі стосунки неминучими. Прийняття християнства від Візантії, яка була на той час найцивілізованішою частиною християнського світу, зіграло роль цивілізуючого фактора і «пов'язало руську державу не лише з Візантією» (с. 18). Русь X – XII століть була державою міст, але після татарського нашествия міста існували вже на основі повної підпорядкованості князеві (с. 30) і були перетворені на центри збору данини. В них не виникнув промисловий устрій господарства, подібного до західноєвропейського. Але після звільнення від татарського іга, особливо «під час правління дому Романових, Росія завзято й наполегливо попрямувала на Захід» (с. 32). Проте вже навіть цар Іван III отримав наречену за прямою підтримкою Риму. Необхідність переймати на Заході не лише готові плоди, а й спроби виробництва була усвідомлена попередниками Петра, який тільки прискорив назрілу «вестернізацію» країни. Петро I хотів, щоб «росіяни вестернізувалися, самі стали виробниками, а не просто користувались готовими європейськими продуктами» (с. 34). Але при цьому він перетворив церкву на один із державних департаментів і різко посилив культурну диспропорцію між дворянством та нищими прошарками. Цю диспропорцію закріпила Катерина II, яка зрівняла в правах маєтки (які надавалися за службу) з вотчиною.

Тим самим «Росія в своєму верхньому прошарку приєдналася до європейського типу приватно-власницьких відносин, але – за рахунок власного народу» (с. 35).

Автор підкреслює, що про справжню європеїзацію можна буде говорити тільки тоді, якщо «увесь народ пройде крізь досвід приватної власності» (с. 36). Але так не сталося, і «більшовики зруйнували навіть ті європейські інститути, які вкоренилися на нашій землі» (с. 38).

Автора, як і, можливо, його читачів, цікавить, «чи існує цивілізаційне вирішення сучасної кризи» (с. 42). Але він пише філософський трактат, а не передвиборчу агітку, і йому немає потреби давати зобов'язання. Та і саме питання він відмовляється розглядати у вузькій злободенності, так як це є споконвічною проблемою історії Росії. Ще Пушкін гостро відчував протистояння «граду Петра» лиходійській стихії повені, «яка здатна зруйнувати град, який будувався, й приватне життя, яке закріпилося в ньому» (с. 42). Про загрозу «усе руйнуючого бунту» (с. 43) писав Ф. Достоевський. Протиставлення окультурення і містобудівництва природній стихійності пронизує художню літературу так само як російську історичну думу. Власне, значна частина книги присвячена тому, як це протиставлення втілювалося в російській історії та осмислювалося російськими мислителями. Автор звертає увагу на спроби «практичного зусилля вийти на правовий шлях розвитку», які мали місце (с. 234). І не менше йому доводилося писати про ситуації, коли перемагала беззаконна стихія, що завжди призводило до розорення, нестійкості і виникнення неправильної протидії з боку влади. Багато сказано в книзі й про осмислення минулого, теперішнього й перспектив Росії в історіософії та художній літературі. Все це краще прочитати в книзі В. Кантора аніж в рецензії на неї, тому що писати рецензію на історію Росії, та навіть на історію російської історичної думки, не в моїх силах. Але деякі зауваження про те, як це все викладає автор, необхідні. По-перше, він намагається виявити реально притаманні Росії цивілізаційні потенції, коли християнський початок поваги до особистості та її приватної сфери фактично впливав на хід подій. По-друге, він спирається на авторів, які представляють надзвичайно широкий спектр поглядів, та аж ніяк не обов'язково тих, кого традиційно відносять до західників (на жаль, в книзі відсутні іменний та предметний покажчики, а їй би це, без сумніву, пішло на користь). По-третє, автор відображає, що в історії Росії антизахідницькі тенденції часто оберталися на прагнення знайти міцну позицію в рамках цивілізованої взаємодії з Західною Європою. Саме таке, неочікуване на перший погляд, трактування автор дає ідеї Третього Риму, яку часто вважають символом різкого протистояння Європі (с. 127).

Дуже важливим є розділ «Книжність як фактор просвіти та свободи в Росії». В ньому автор визнає, що класична російська література «взяла на себе не властиву літературі функцію» (с. 298), зазнавши в результаті історичної невдачі. Але сьогодні виникає більш реалістичне розуміння ролі літератури: «духовне збирання людини» (с.

300), і тут вона залишається незалежною від мінливих умов. Література і театр втратили роль «володарів дум», повернувшись до більш властивих їм ролей – розважання та катарсису, які допомагають впорядкувати внутрішній світ. У зв'язку з останнім слід особливо зупинитися на авторській характеристиці Срібного віку, неймовірного розквіту мистецтва та літератури початку нашого століття. Це був час свободи для вузького кола російської еліти та передчуття майбутньої революції, яка сприймалась амбівалентно і як радість визволення і як неминуча катастрофа, яка знесе цивілізацію (с. 418 – 419). Автор підкреслює одну важливу особливість цієї блискучої епохи, яка чітко характеризує її антихристиянську, антицивілізовану спрямованість. Мова йде про деклароване стирання межі між мистецтвом та життям. Як «машкерати Івана Грізного були передвісниками його правових оргій» (с. 422), так і мистецтво Срібного віку створило конструкції, втілені потім у формах самого життя» (с. 422).

В Античній Греції завдяки містичним оргіям, де учасники ставали жертвами дійства, виникло драматичне мистецтво, де глядачі й актори стали розділені та вбивства, що скоювались, ставали лише видовищем. Срібний вік підготував те, що «містеріальне дійство стало фактом реального життя, втілюючись не художниками, а – партійними функціонерами та диктаторами» (с. 424). Естетична теорія «виявилась формулюючою принципи життя, а не гри» (с. 424). Радянське життя було театралізованим видовищем, в якому всі були зобов'язані брати участь. «Оцінка життя з боку... дозволила людині бути її розумним будівельником, ... розуміти її...» (с. 425). Наявність «театральної рампи» залишає глядачеві свободу відношення до світу: «поява самознаючої особистості є першим кроком до історичного життя». Поети-символісти та футуристи втратили межу між мистецтвом та життям. Радянська дійсність змушувала всіх розігрувати примусові ролі: підслідні зізнавалися в нескоеених злочинах, учасники зборів осуджували осуджених і міфічних зовнішніх ворогів та дружньо вітали вказівки зверху. Це не було нещирістю, це було зрощенням театральної ролі з життям. В оповіданні В. Драгунського хлопчики на кіносеансі стріляють з іграшкових пістолетів в білих, що з'являються на екрані. І сам автор зворушений дитячою заангажованістю в дійстві. Цікаво, що вже в «Окаянных днях» І. Бунін охарактеризував більшовизм словами: «В літературі, в театрі він уже давно».

Принцип «незамінних немає», якого дотримувалися в радянському суспільстві, якраз і означає, що кожного можна призначити грати будь-яку роль. Навіть роль жертви на показовому процесі. Відчуття участі в дійстві, що розігрують гуртом, характерно для злочинного світу, який високо цінує романтичну піднесеність блатаря над фраерами, над міщанством, яке зневажають. Ця риса робить злочинний світ таким, що його не можна відрізнити від революційної стихії, яка суворо засуджувала «міщанина» за нездатність грати визначену роль та прихильність до тверезої реальності. («А ви на

землі проживете, як черви сліпі живуть», – докоряв міщанству М. Горький). Навіть радянську владу дозволялося критикувати виключно за «оміщанення». Я пам'ятаю, як мене вразила думка Осипа Мандельштама про те, що слово «міщанин» не повинно нести негативної оцінки. «Біда та небезпека Росії в тому, що в ній існує якась множина людей, які позбавлені міщанської душі та пов'язаних з нею буржуазних чеснот, позбавлені також і містично-релігійного горіння, проте наділених артистичною душею» (с. 445). За висловом В. Турбіна (Прощай, епос? – М.: Биб-ка «Огонек», № 40, 1990, с. 6), «Епічне мислення заволоділо умами». Участь в епосі, що розігрується, значить підпорядкування людей стереотипам – ідолам, тобто повернення до язичництва. Діяти як учасник епосу легко, бо життєві проблеми і моральні оцінки нібито відміняються. Епічна епоха скінчилась, і багато ще сумують за втраченою простотою. Сьогодні проблеми економічного розвитку, які не розв'язувалися, постають на весь зріст.

Автор, м'яко кажучи, не ідеалізує сучасну ситуацію Росії. Але він виявляє в ній цілий ряд явищ, які вказують на тенденцію до цивілізованих зрушень: здатність говорити відкрито про нещастя, прагнення до цивілізованого розв'язання протиріч, пошук нових форм самодіяльного суспільного життя і т. ін. Буде краще, якщо читач прочитає про це в книзі, а не в рецензії на неї. Мені здається, що одна з найважливіших думок книги полягає в тому, що епоха всезагальної театральності з її культурою письменників, акторів та режисерів як учителів життя, що вказують суспільству шлях, – ця епоха скінчилась. Називатися міщанином перестало вважатися ганьбою в очах як «західників», так і «слов'янофілів». (Це, в свою чергу, зайвий раз підтверджує, що дане протиставлення не має істотного характеру). Істотне протиставлення відбувається між християнством, яке звертається до всього світу, та язичницьким уявленням про те, що Росія «живе за законами, які не підвладні принципам життєвого устрою решти світу» (с. 471). Але язичництво є здатним (як показало ХХ століття) серйозно сколихнути й цивілізовані основи Західної Європи. Слова Тютчева: «Розумом Росію не збагнути», якщо розуміти буквально, закривають дорогу до самопізнання. А між тим, Росія має багатий досвід такого самопізнання, що переконливо демонструє В. Кантор в своїй книзі. Дійсність часто буває нерозумною, як нерозумною була народна стихія, що сколихнулася в Жовтні. «Перемогла фантастика, казка» (с. 457), – так писав Ф. Степун. Але відкриття цього феномена вже є розумінням того, що відбувалося. Учасник язичницької оргії не усвідомлює сенсу своїх дій, він віддається потоку стихії. Але християнин зобов'язаний розуміти вчинки, які він робить, – він за них відповідає. Християнський ідеал моральності досягається тоді, коли людина не коїть зла тому, що це зло, а не тому, що воно заборонене законом. Але й ця боязнь порушити закон також може стримати від багатьох поганих вчинків. Петруша Гриньов з «Капітанської дочки» за всієї симпатії та вдячності Пугачову залишається вірним присязі государині, а Швабрін затуляється в стихію бунту. (Цивілізація створює

«антиентропійні» підвалини, без яких енергія пасіонаріїв веде до руйнуючого росту ентропії – нічим не обмеженого хаосу.)

За своєю практичною кмітливістю Швабрін скоріше перевершує Гриньова, але саме останній ясно розуміє те, що коїться навкруги. Можна сказати, що сьогодні в Росії прагнення зрозуміти те, що коїться, вище, ніж будь-коли. А це є позитивний симптом.

Юлій Шрейдер

(З російської переклали Олена та Вікторія Гуменюк)

J. Sutton. Traditions in New Freedom. Christianity and Higher Education in Russia and Ukraine Today. – Nottingham, 1996.

Як зазначено у передмові до книжки Джонатана Саттона «Традиції в новій свободі. Християнство та вища освіта в Росії та в Україні сьогодні», православна церква, як і інші церкви, стала віч-на-віч із проблемою викладання релігії у формі, доступній для студентів вищих закладів і для молоді, зацікавленої у богословських питаннях.

Доктор Саттон, який є автором книги «Релігійна філософія Володимира Соловйова: в напрямку до переоцінки», протягом 1993 та 1994 років відвідав близько 50 вищих учбових закладів в Росії та в Україні з метою безпосереднього вивчення тенденцій, що притаманні методам викладання нового для суспільств цих країн предмета, результатом чого і стала ця книга. В стислій формі, що подекуди набирає вигляду соціологічного статистичного звіту, робиться спроба осмислити ситуацію з позиції людини сторонньої до процесів політичних, але глибоко і безпосередньо зацікавленої саме у суті проблеми, яку вона досліджує. За дещо дидактичною сухістю розповіді проглядає радість з приводу зростання громадського інтересу до питань релігійних та богословських і щире занепокоєння щодо методів їх привнесення. Метод поєднання, застосований автором є, щоправда, дещо еклектичним. Уже у вступі до своєї книги автор ділиться своїми спостереженнями стосовно викладання в Росії та в Україні курсів з *релігієзнавства*. На його думку, іншою назвою позначається те, що ще тільки п'ять-шість років тому було «основами наукового атеїзму». Якщо й є зміни, то лише за рахунок ухилу в бік культурології та історії релігій. Виняток становить Чернівецький університет ім. Федьковича, де в переліку запропонованих до студювання предметів з'явилося «богослов'я».

В другому та третьому розділах автор наділяє уваги впливові тенденції розвитку на зміст і якість навчального процесу. «Ніхто не може стверджувати, що привнесення богослов'я та релігії є справою легкою при нинішньому стані суспільства.» Лектори за фахом у своїй більшості – це філософи та історики, а то, навіть, математики та фізики. Досвід сучасного західного богослов'я залишається terra incognita. Позитивним прикладом, як вважає Саттон, може послугувати діяльність, Відкритого Православного університету, заснованого о. Олександром Менем у 1980 році. Загальну ж картину можна окреслити словами Костянтина Іванова: «Ми знаємо і в той же